

FOLKLÓR, POLITIKA A MASMÉDIÁ (NA PŘÍKLADE SLOVENSKA)

Eva Krekovičová

Mentálne obrazy "seba" a "iných" či "cudzích" tvoria organickú súčasť sociálnej pamäti etnicky, ako i národne, teritoriálne či inak vymedzeného spoločenstva ľudí. Mentálne obrazy fixované v pamäti spoluvytvárajú imaginárno danej doby či priestoru. Podľa Jacka le Goffa "imaginárno bolo niečím ako tmel spoločnosti". Do istej miery neoficiálnu vrstvu sociálnej pamäti pritom môžeme dešifrovať i z folklórneho materiálu, pričom iné boli zrejme predstavy "seba" a "iných" vídené optikou príslušníkov "väčšiny" a inak sa tie isté obrazy javili z pozície "menšiny".

Ako je všeobecne známe, folklór tvoril a tvorí prakticky dodnes istú zložku národnej/etnickej identifikácie, nástroj demonštrovania svojej "inakosti", špecifčnosti, národnej či etnickej osobitosti (i keď nie vždy reálnej, ale často v konkrétnej prezentovanej podobe iba vykonštruovanej, fiktívnej).

V roku 1991 začali špecialisti na výskum folklóru z Ústavu etnológie SAV v Bratislave realizovať výskum, orientovaný na vzťah etnickej (národnej) identifikácie a folklóru z aspektu folkloristiky, etnológie, etnomuzikológie i politickej antropológie. Výskumy potvrdili, že bežný občan Slovenska sa vyznačuje oslabeným národným povedomím, čo signalizuje zvýšené nebezpečenstvo manipulovania s historickou pamäťou najširších vrstiev spoločenstva a zvýšenou možnosťou relatívne "prázdne" miesta historickej pamäti naplniť politicky vyhovujúcim (možno i nedomyšlene, alebo zámerne výbušným) obsahom (stelesňovaným najmä emotívne apelatívnymi obrazmi "nepriateľov": Maďarov, Židov, Rómov, novšie napr. tiež "Čechoslovakistov", západných kapitalistov, ale i konkrétnych politikov, politických strán, statusových vrstiev - napr. inteligencie - apod.).

Do popredia pri tejto príležitosti okrem mnohých iných vystúpila otázka existencie výraznej polarizácie obyvateľstva tohto územia vo vzťahu k folklóru všeobecne. Vo svojom príspevku by som preto rada na príklade Slovenska ako postkomunistickej krajiny, vyznačujúcej sa v niektorých regiónoch a žánroch dodnes relatívne neprerušenu kontinuitou folklórnej tradície, demonštrovala na dvoch vybraných konkrétnych príkladoch tieto problémy:

1. otvorené proklamovanie vzťahu istých spoločenských vrstiev a názorových (statusových) skupín ku folklóru, vychádzajúc z používania tohto termínu v periodickej tlači a politických komentároch;

2. poukázanie na spôsoby komercializácie folklórnych piesní z posledných rokov.

Spoločným menovateľom oboch sledovaných tém bude diametrálne odlišné hodnotenie folklóru ako etno-identifikačného fenoménu vo vzdelanostne a statusovo rozdielnych vrstvách slovenskej spoločnosti a do značnej miery i v porovnaní mesta a vidieku. Na jednej strane tu budem hovoriť o príslušníkoch inteligencie, vyznačujúcich sa zároveň istými relatívne vyhranenými - najmä politickými - názormi (vo vzťahu k momentálne vládnucej moci prevažne opozičnými). Na strane druhej pôjde o konkrétnych priamych pokračovateľov a nositeľov folklórnej tradície v jej "klasickom" slova zmysle, teda o vidiecke obyvateľstvo s prevládajúcim nižším vzdelaním a spravidla pozitívnym vzťahom k folklóru. V príspevku zámerne nebudem rozlišovať termíny "folklór" a "folklorizmus", resp. budem hovoriť v podstate predovšetkým o folklorizme (ktorý predstavuje v uvádzaných súvislostiach "terminus technicus" našej vednej disciplíny, v bežnej populácii však v podstate splyva s označením "folklór").

Rada by som zdôraznila, že sa sústredím predovšetkým na obdobie od roku 1989 do súčasnosti. Pád železnej opony v Európe v roku 1989 a nasledujúce roky možno hodnotiť z dlhodobej historickej perspektívy ako zásadný a po roku 1993 (t. j. od vzniku Slovenskej republiky) dokonca dvojnásobný diskontinuitný zlom v sociálnej pamäti obyvateľstva Slovenska. Prvý zlom priniesol so sebou na ideologickej úrovni - zjednodušene povedané - pád komunizmu. Druhý zlom zase oficiálny zrod národného štátu na viacetnickom území a s ním aj vynorenie sa problémov etnickej a národnej identity, autoobrazu Slováka, jeho v podstate oslabeného etnocentrizmu a problémy súvisiace s nacionalizmom. Ide tu teda jednoznačne o isté prechodné, až hektické obdobie, ideálne pre skúmanie vzťahov sociálnej pamäti a historickej reality, ktorá má diskontinuitný charakter.

Slovo "folklor" v žargóne politikov v žurnalistov

1. V prvej časti príspevku sa sústredím na význam slova "folklor", prípadne "ľudovosť" v jazyku (slangu) politikov, žurnalistov a politických komentátorov, ako aj časti predstaviteľov inteligencie. Vychádzať budem hlavne z výrokov publikovaných v periodickej tlači, rozhlas a iných médiách po zmenách v roku 1989. Folklor predstavoval dovtedy na úrovni oficiálneho jazyka isté posvätné a nedotknuteľné "tabu", ako to poznáme aj z iných socialistických krajín (L. Dégh, H. Bausinger). Plnil tu svoje špecifické ideologické funkcie, bol - i keď v rôznych krajinách v rôznych časových obdobiach a s rôznou intenzitou (napr. v bývalej NDR bol tento trend charakteristický pre 70. roky) - úzko spätý s komunistickou ideológiou. Folklor ako "umenie ľudu" obsahoval v sebe zároveň silný etnicko-identifikačný náboj a najmä napr. slovenský folklor a jeho prezentácia v masmédiách v rámci komunistického Československa vo vnútropolitických reláciách akoby opticky (nie však reálne, ale len fiktívne) "vyrovnávala" mocenskú asymetriu v česko-slovenských vzťahoch na úrovni reálnej štátnej politiky. Táto politika sa potom svojou zotrvačnosťou - okrem iných faktorov - podpísala aj na rozdelení Československa v roku 1993.

Na tomto území bol v oficiálnej kultúre folklor všeobecne preferovaný a mediálne frekventovaný najmä v 50. rokoch, kedy samotní komunistickí predstavitelia inteligencie rozpútali diskusiu o "presile folkloru" (inicioval ju spisovateľ Vladimír Mináč v roku 1958). Domnievam sa však, že táto diskusia sa v bývalom Československu minula svojím účinkom. Podoby "presily folkloru" v masmédiách sme mali možnosť zažiť na vlastnej koži prakticky až do tzv. "nežnej revolúcie". A aj v posledných rokoch sa na Slovensku folklor (či, aby som bola presnejšia, rôzne podoby folklorizmu) svojím "nadbíhaním" masám, objavovaním sa v rôznych viac alebo menej vkusných podobách (čo je špecifické len pre určité konkrétne televízne a rozhlasové stanice) a vysielaní spravidla v strategicky najexponovanejších časoch, stáva zároveň istým nepriamym pokračovateľom "komunistickej" línie "kultúrnej politiky". Výsledkom takejto prezentácie "folkloru" je však praktické dehonosťovanie folkloru ako takého v očiach súdneho a manipulovania si vedomého diváka či poslucháča. Dosahuje sa tým nezriedka - napríklad priklamovaniu "slovenskosti" - pravý opak zamýšľaného. Dochádza k odklonu od identifikovania sa s folklorom

"svojho národa", a teda pôsobenie nielen proti vytváraní, ale aj upevňovaniu slovenskej identity u veľkej časti obyvateľstva územia Slovenska.

Po novembri 1989 sa v slovenskej, ale i českej, poľskej a východonemeckej (najmä politicky orientovanej) tlači začína práve ako indikátor zmeny politického smerovania smerom k demokracii a otvorenej spoločnosti objavovať pomerne často používanie termínu "folklor" v negatívnom význame. Jeho prostredníctvom sa akoby vyjadroval odstup od "prednovembrovej" politickej situácie, dochádza k viac alebo menej otvorenému či uvedomovanému pomenovávaniu folkloru ako "spoluvinníka" komunistických politických praktík totalitnej moci. V procese postupného udomáčňovania sa "folkloru" v žurnalistickom a politickom žargóne zároveň zisťujeme rozširovanie významových úrovní ponímania tohto termínu. Používanie slova sa obohacuje o stále nové sémantické nuansy a podtexty, pričom sa do istej miery stáva nezriedka zároveň prostriedkom demonštrovania vtipnosti jednotlivých autorov, spoluvytvára prezentovanie "komična" danej hodnotenej či komentovanej situácie, diania na politickej scéne, správania sa politikov a pod.

Dôležité však je, že v globále si slovo "folklor" v tejto sfére pravidla uchováva jednoznačne negatívny až pejoratívny axiologický náboj. Súvisí to najmä s jeho ponímaním ako neživého anachronizmu, divadelných kulís pre masy, za ktorými sa odohráva skutočná politika. Takýmto spôsobom (avšak bez spomínaných politických súvislostí, ako istý prežitok, či predvádzanie folkloru na javisku), je vnímaný v niektorých intelektuálnych kruhoch termín "folklor" napr. aj v Rakúsku. Tu však negatívne hodnotenie "folkloru" súvisí jednak s doteraz zaužívaným úzom vedeckého jazyka (slovo "folklor" sa vníma tiež ako import z iných - či už anglosaských, alebo frankofónnych - prostredí). Okrem toho sa tu slovo "folklor" v negatívnom zmysle spája v prvom rade s komercionalizáciou ľudového umenia a folkloru (t. j. predstavuje vlastne synonymum folklorizmu, v prvom rade predvádzania folkloru na scéne), prípadne sa používa (samozrejme, mimo odbornej folkloristickej literatúry) iba v zúženom význame slova na označenie dodnes pretrvávajúcich zvykov, obyčajov (v očiach mestského človeka a intelektuála v pôsobiacich v podstate ako anachronizmus).

V slovenských médiách sa veľmi často vyskytuje najmä slovné spojenie "politický folklor", ktorého jedno-

značne pejoratívny podtón sa dáva do súvislosti dokonca s morálkou politikov, napr. (citát): "Bez ohľadu na politický folklór a morálku daného politického zoskupenia...", v súvisе s dianím na politickej scéne sa hovorí o "folklórnych" či "politických rituáloch". V českej tlači sa napr. (pred rokom 1993) v súvisе s podvodmi vo futbale stretávame so stotožňovaním folklóru a podvodu, za pomoci použitia termínu "národný folklór", v tom istom komentári nachádzame dokonca slovné spojenie "futbalový folklór" (citujem): "Ak futbalisti švindľujú,... alebo robia podvody, berie sa to ako sú časť hry, súčasť futbalového folklóru..."

V súvislosti s kandidátmi na primátora hlavného mesta Slovenska Bratislavy v komunálnych voľbách v r. 1994 sa stretávame s komentárom: "Sú tam naozaj rôzne typy, ozdobné typy, "folklórne typy"." "Folklór" tu reprezentuje nástroj dvojtvárnej politickej moci, slúžiaci na zakrývanie skutočných cieľov politikov. Je v tomto zmysle symbolom manipulovania s masami a zároveň nepriameho pomenovania klamstva, opaku pravdy či skutočnosti. (Ak politici hovoria nepravdu, neplnia svoje slovo, označuje sa to v dennej tlači nezriedka aj ako prejav "slovenského folklóru".)

"Folklór" sa pritom používa často ako synonym pre oblasť celej ľudovej kultúry. Ako "folklórne typy" bývajú označovaní politici charakteru krčmových ľudových rozprávačov, sľubujúcich splniť nemožné. "Folklórne typy" politikov sa môžu obliekať do krojov, ako v tomto komentári (citát): "Taktiež sa však žiaden národ morálne neobrodil, keď si nechal vymazať historickú pamäť. Zostal mu potom iba národný kroj, ktorý si obliekli "reformní pragmatici"." Ďalším významným znakom fenoménu "folklór" v tomto slangu je jeho používanie v zmysle bezduchej alebo primitívnej zábavy, ako napr. v komentári ku správaniu sa poslancov v televíznych politických diskusiách (citujem): "To bol folklór, to bola zábava!" Ako objekt zábavy sa nezriedka komentuje rokovanie poslancov parlamentu, označované ako "rétorické cvičenie, ktoré bolo hádam len dobročinným folklórnym spesrením rozpravy."

Ako synonymá folklóru sa používajú termíny: "oštiepkový ornamentalizmus", "záchvaty ľudovosti", "národné nebesá", "provincionalizmus", "plebejskosť", "súťaž holopupkatých junáčikov v prednese prostonárodných povestí." Škandály na politickej scéne sa prezentujú s nadpisom: "Skutočná slovenská rozprávka", miestne či regionálne šírenie fám a výmyslov sa ozna-

čuje termínom "slovesný folklór". Nedodržovanie zákonov právneho štátu a ich svojská interpretácia sa glosoje nasledovne: "A tak má svoju pravdu právny folklorista". Výroky niektorých politikov z druhej strany politického spektra bývajú komentované ako "tančeky vládnej koalície".

Slovo "folklór" a s ním celá oblasť ľudovej kultúry sa tak pre časť obyvateľov Slovenska stáva synonymom anachronizmu, spiatočníctva, nedomodnosti, provincionalizmu, zaostalosti, exotična, nemiestnych a nevhodných návratov do minulosti, ale i antidemokratickosti, protiklad európanstva, čohosi neskutočného, predstieraného, pokryteckého, reliktu minulosti a neexistujúcej, ale napriek tomu proklamovanej chiméry. "Folklór" v takomto ponímaní je zároveň stelesnením primitívnosti, či neokročnanosti už od stredoveku v celej Európe dobre známej komickej figúrky sedliaka, ktorý sa nevie chovať vo "veľkom svete" vyšších sociálnych vrstiev, vzdelancov, šľachty či meštianstva. Z hľadiska estetického vkusu býva prezentácia folklórnych prejavov (folklorizmu) nižšej kvalitatívnej úrovne označovaná aj ako "antikultúrny hudobný brak" a tzv. "ľudová zábava", alebo komentovaná nasledovne: "Dnes na televíznej obrazovke a na stránkach rodinných časopisov exhibujú... byrнду požierajúci krpčári s nahavicami zamastenými od slaniny."

Možno povedať, že v odbornej slovenskej tlači sa k takýmto názorom na folklór folkloristi na Slovensku doteraz nevyjadrili. Súvisí to priamo s istou potenciálnou možnosťou ohrozenia folkloristiky ako vednej disciplíny, keďže aj v socialistickom režime oficiálnej ideológii nešlo prakticky v prvom rade o folklór samotný, ale len o jeho zviditeľňovanie. Prvoradým zámerom bolo "divadlo pre masy", menej už skutočná snaha prezentovať vedecké výsledky folkloristického bádania. (Oveľa väčšie finančné prostriedky štát spravidla vynakladal na prezentáciu folklóru na scéne napr. v rámci folklórnych festivalov, prehliadok a pod., ako na edičné projekty prinášajúce konkrétne výsledky vedeckej práce o folklóre). Toto už v dnešnej situácii v podstate celkom neplatí, keďže edičné možnosti sa značne rozšírili prostredníctvom pôsobenia rôznych nadácií, grantov, inštitúcie sponzorstva, odbúraním cenzúry a pod.

"Druhá tvár" vzťahu k folklóru na Slovensku

2. Ako som už spomenula, používanie termínu "folklór" v pejoratívnom a prevažne negatívnom zmysle

je v súčasnosti charakteristické len pre istú - predovšetkým vzdelanostne, ale i rezidenčne (mestské obyvateľstvo) či politicky (momentálne opozične) orientovanú časť intelektuálov, politikov a novinárov - vrstvu slovenskej populácie. V prevažnej väčšine obyvateľstva, a to hlavne vidieckeho, s nižším vzdelaním (nie však výlučne), však pretrváva - možno povedať - opačný extrém. Je to pozitívny vzťah k rôznym podobám folklóru od jeho v niektorých oblastiach kontinuálne pretrvávajúcich "klasických" autentických polôh cez druhotné formy existencie rozmanitej kvality a štylizácie (nevynímajúc ani rôzne podoby gýču, šírené televíziou, či komerčne úspešnými

zvukovými alebo audiovizuálnymi nahrávkami (napr. skupina "Senzi sensus", ale i ďalšie). V podmienkach komerčného boomu, ktorý po roku 1989 ovládol nielen oblasť pop music, jazzu či rocku, ale i folklóru (často z druhej, tretej či ďalšej ruky), niekedy iba vzdialene pripomínajúceho pôvodnú predlohu, sa na trhu uplatňujú najmä nahrávky typu zvukovej kulisy, či piesne tanečné (erotické nevynímajúc), určené predovšetkým pre zábavu. Ojedinele sa stretávame tiež s komerčným využitím politických aktualizácií tradičných folklórnych piesní, nadväzujúcich na pre éru socializmu typických partizánskych piesní, či piesní s tematikou Jednotných roľníckych družstiev. Táto problematika si však zasluhuje osobitnú analýzu, prekračujúcu rámec nášho príspevku.

Štefan Bednár, plakát, 1939

Záver

Zjednodušene možno povedať, že oba prezentované názorové póly slovenskej populácie vo vzťahu k folklóru ako k istému symbolu predstavujú extrémne príklady vnútornej polarizácie tejto spoločnosti v súčasnosti. Táto polarizácia sa týka historicky podmieneného smerovania jednotlivých názorových prúdov nielen vo vzťahu protikladu mesto-dedina, ale i vo vnútri vzdelaneckých vrstiev. Tu ich možno skúmať v súvislosti s dilemou európanstvo versus tradicionalizmus, alebo aj občianstvo versus nacionalizmus (V. Krivý). Spomínaná názorová roztrieštenosť súvisí okrem iného s príslušnosťou Slovákov (podľa známeho historika Miroslava Hrocha) ku tzv. "malým" európskym národom, žijúcim v období 19. storočia, kedy dochádza ku formovaniu novodobých európskych národov, ale i predtým, vo viacnárodných štátnych útvaroch. Dôsledkom tejto historickej skúsenosti je (na rozdiel napr. od českého "centralizmu" smerom k Prahe ako historickému hlavnému mestu) na Slovensku dodnes dominujúci a pretrvávajúci regionalizmus. V porovnaní s okolitými európskymi národmi majú obyvatelia Slovenska silne oslabené etnické/národné vedomie. Túto skutočnosť práve zneužívajú nacionalisticky orientovaní populistickí politici ku politickej manipulácii s masami. Jedným z nástrojov takejto manipulácie je i folklór (anekdoty, piesne, atď.).

Vzťah k folklóru v týchto súvislostiach nie je potom len prirodzeným prejavom diferencovaného estetického či umeleckého vkusu človeka dneška, ale nadobúda ešte i dnes ďalšie dimenzie, politické nevynímajúc. Osobitným problémom je pritom vzťah etnocentrizmu slovenského územia ku folklóru ako dodnes významnému et-

noidentifikačnému fenoménu, ale aj vzťah folklóru a nacionalizmu (teda folklóru ako symbolu "slovenskosti"), či v naznačených koreláciách zložitá problematika slovenskej identity. Na jednej strane dištancovaním sa od "folklóru" ako symbolu národnej identity dochádza do iste

miery prakticky k prezentovanému, alebo aj reálnemu "úteku od identity". Na druhej strane zase sa "folklór" (napriek proklamovaniu ideologického pádu komunizmu) stáva okrem iného tiež predmetom "politického obchodovania" medzi politikom a jeho voličom.

Literatúra:

- Bausinger, H.: "Folklorismus" jako mezinárodní jev. Národopisné aktuality 7, 1970, s. 217-222.
- Dégh, L.: *Institutional Application of Folklore in Modern Hungary*. In: Kultur antropologisch. Eine Festschrift für Ina Maria Greverus. Notizen Nr. 30. Frankfurt a. M. 1989, s. 229-241.
- Folklore in the Identification Processes of Society*. Etnologické štúdie 1, Kiliánová, G. - Krekovičová, E. (ed.). ÚE SAV Bratislava 1994.
- Garaj, B.: *Folklór v komerčne najúspešnejších nahrávkach hudobno-zábavných skupín*. Ethno-Musicologicum I/1 Asco Bratislava 1993, s. 135-142.
- Hroch, M.: *Evropská národní hnutí v 19. století* Praha 1986.
- Johler, R.: *Warum haben Österreicher keinen Bedarf an Nationalhelden? Heisige Anmerkungen zu "Les héros nationaux: construction et déconstruction"*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LI/100, 1997, H. 2, s. 185-222.
- Chorváthová, L.: *Niekoľko poznámok ku dynamike zmien sociálnej a nacionálnej identity na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Národopisné informácie 1993, č.1, s. 93-98.
- Krekovičová, E.: *Folklór ako etnoidentifikačný faktor slovenského národa v stredoeurópskom kontexte*. In: Tradičná ľudová kultúra a výchova v Európe. Traditional folk culture and education in Europe. Nitra 1994, s. 158-165.
- Krekovičová, E.: *Zwischen Toleranz und Barrieren. Das Bild der Zigeuner und Juden in der slowakischen Folklore*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 1998.
- Krivý, V.: *49 Stáde: Wandel und Kontinuität*. In: Mannová, E. (Hrsg.): *Bürgerium und bürgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900-1989*. Bratislava 1997, s. 37-59.
- Le Goff, J.: *Stredoveké mentality a dejiny imaginárna*. Text 2, 1994, s. 59-67.
- Mannová, E. (Hrsg.): c. p.
- Moritz, M.: *Zur Rezeption volkskultureller Traditionen in der DDR. Der Versuch einer vorläufigen Bilanz*. Jahrbuch für Volksliedforschung 36, 1991, s. 13-17.
- Príspevky o sociálnej pamäti in: Etnologické rozpravy 1/1996 (autori: H. Hlôšková, G. Kiliánová, Z. Vanovičová, E. Krekovičová).

Pramene:

- Denníky: Sme/Smena 1990-1998.
- Týždenníky: Sme plus, Domino efekt, Domino Fórum, OS - Fórum občianskej spoločnosti.
- "Mečiar náš, Mečiar náš" (mg kazeta, nahrala skupina Štvorylka, Rožňavské Bystré)